

B.A. III - Paper-11 - Sociology

Module-4 - Religion and social change

A) Socio-Religious Movements.

(ड) धर्माची सर्वव्यापी सत्ता : युरोपीय समाजात प्राचीन काळी व मध्ययुगात समाजाच्या सर्व व्यवहारावर धर्माची सत्ता होती. पण प्रबोधन काळात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, स्त्री-पुरुष दर्जा वर्गेरे क्षेत्रांतील व्यवहाराशी धर्माची फारकत केली होती. पण भारतीय समाजात मात्र समाजाच्या सर्व क्षेत्रांतील व्यवहारावर धर्माची सत्ता अनिर्बंधपणे चालत आलेली होती. त्यामुळे समाजातील अनेक अनिष्ट चालीरीती, प्रथा परंपरा, स्त्रियांचा कनिष्ठ दर्जा, विवाहविषयक अन्याय प्रथा, चातुर्वर्ण्य, अस्पृश्यता, जातीयता, शिक्षणाची ठरावीक वर्गांकडे मक्तेदारी, अध्यात्माचा अविवेकी अतिरेक व त्यातून आलेले दारिद्र्य यांना धर्माचे पाठ्यबळ लाभले होते. देशाच्या एकूण अवनतीचे ते एक कारण बनले होते. एवढेच नव्हे तर धर्माच्या नावावर सुखाने पोट भरणाऱ्या पुरोहितांनी (म्हणजे ईश्वर व भक्त यांच्यातील मध्यस्थ दलालांनी) आपले स्थान अबाधित राहावे म्हणून अनेक कर्मकांडांचे स्तोम माजवून अज्ञ जनतेला वेठीला धरले होते. गौतम बुद्धाच्या पूर्वी जे यज्ञयागाचे स्तोम कर्मठपणा माजले होते तसाच मूर्तिपूजेचा कर्मठपणा माजला होता. अंत: करणाची शुद्धी व परमात्म्याची प्राप्ती हे धर्माचे मूळ उद्देश बाजूला पडून धर्माला केवळ कर्मकांडाचे बाजारू स्वरूप प्राप्त झाले होते. चमत्कार व अद्भुतता यांचे स्तोम माजून भोवतालच्या सुष्टीतील नियमांचे ज्ञान करून तो घेत नाही म्हणजे विज्ञाननिष्ठ, बुद्धिवादी राहत नाही. तसेच भौतिक सुख समृद्धीची प्राप्ती करण्यासाठी तो कष्ट, प्रयत्न न करता 'असेल माझा हरी ! तर देईल खाटल्यावरी' या दैववादी वृत्तीचा होऊन आळशी, अंधविश्वासू बनला होता. यातून अनेक समस्या समाजाच्या सर्व क्षेत्रात निर्माण झाल्या होत्या.

प्रबोधनास चालना : एकूण ब्रिटिशांची सत्ता येथे स्थापन झाली त्या वेळेस कधीकाळी समृद्ध अशी सांस्कृतिक परंपरा लाभलेला भारतीय समाज कुपमंडूक वृत्तीचा, अज्ञानात खिचपत पडलेला, अनेक सामाजिक समस्यांनी पछाडलेला, दारिद्र्याच्या गर्तेत बुडालेला, पराकोटीची सामाजिक विषमता जोपासणारा एकूण अंधारात दिशाहीन झालेला होता.

अशी अवस्था असताना इंग्रजांची राजवट भारतात एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभापासून स्थिर झाली. त्यांची एकात्म शासनपद्धती, समान न्यायव्यवस्था, कायदा याचबरोबर इंग्रजी कोणीती पाश्चात्य विचार, भौतिकशास्त्राची, विज्ञानाची, समता-स्वातंत्र्य इत्यादी मानवतावादी

(२) नोंदवण्ही नियमांची ओळख खिश्चन मिशनन्यांचे कार्य, मुद्रणकला, औद्योगीकरण,

नागरीकरण यामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत हळुवार का होईना पण जनजागृती होऊ लागली. ही जागृती अधिक प्रखर करण्यात काही नवसुशिक्षित मानवतावादी भारतीयांनी पुढाकार घेतला. भारतीय समाजात प्रबोधन होऊ लागले. प्रचलित समाजातील व धर्मव्यवस्थेतील अनेक अनिष्ट पृथ्या, विवाह संस्थेतील दोष, स्त्रियांचे दास्य, आर्थिक मागासलेपण, ग्रंथप्रामाण्यवाद, कस्कोटीची सामाजिक विषमता, अस्पृश्यता इत्यादी दोषांचे निराकरण व्हायला पाहिजे. असा विचार मांडणारे समाजसुधारक पुढे येऊ लागले त्यांनी अनेक सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक चळवळी हाती घेतल्या. संघटना बांधल्या व आधुनिक भारताची जडण-घडण करण्यास सुरुवात केली. यातूनच भारतातील प्रबोधन युगाच्या उदयास चालना मिळाली.

ज्यावेळी आपण प्रबोधन (Renaissance) म्हणतो तेव्हा त्याचा संबंध बौद्धिक जागृतीशी आहे. पाश्चात्याचे ज्ञान, विचार, त्यांचा समाज, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आविष्काराची मोकळीक खिंचन मिशनन्यांचे कार्य इत्यादीमुळे प्रभावित झालेल्या भारतीयांनी प्रचलित भारतीय समाज व्यवस्थेतील सामाजिक संस्थातील अज्ञान, अंधविश्वास, ग्रंथप्रामाण्यवाद, धर्माचा कर्मठपणा, जातीयता-अस्पृश्यता प्रारब्धवाद, अंधश्रद्धा, स्त्रीविषयक अनेक अमानुष चालीरीती या बाबींचे निराकरण अत्यावश्यक वाढू लागले. बुद्धिवादी दृष्टिकोणातून ते या गोष्टींचे समर्थन होऊ शकत नाही हा समाजसुधारकांनी विचार मांडला. धर्माच्या नावाखाली सर्व काही खपवणाच्या धर्ममार्त्तड, कर्मठ, सनातनी प्रवृत्तीपुढे त्यांनी बुद्धिवादी दृष्टिकोणातून कठोर टीका केली. यातूनच त्यांनी धर्म व समाजसुधारणा झाली पाहिजे हा विचार मांडला.

पाश्चात्यांच्या प्रभावाने भारतात जी सामाजिक सुधारणाची सुरुवात एकोणिसाव्या शतकात झाली त्यामुळे एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध हे भारतीय प्रबोधनाचे युग मानले जाते. विसोव्या शतकात तर याला नेमकी दिशा व अधिक गती मिळून यात मोठ्या प्रमाणात यश मिळत गेले. अर्थातच या प्रबोधनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारतीय समाजसुधारकांनी जे जे पाश्चात्य ते ते चांगले म्हणून त्या सर्वांचा स्वीकार केला नाही. उलट ज्या काही चांगल्या गोष्टी, आदर्श मूल्ये भारतीय संस्कृतीत होती, त्यांचा समन्वय पाश्चात्य विचारांशी, मूल्यांशी घालण्याचा त्यांनी यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

धर्म सुधारणेतून समाज सुधारणा

भारतीय समाज व्यवस्थेत अशाप्रकारे जे प्रबोधन युग सुरु ते धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात सुरु झालेल्या सुधारणावादी चळवळीने. या चळवळीपैकी काही प्रमुख चळवळी व त्यांच्या उदगात्यांच्या कार्याच्चा विचार करताना असे लक्षात येते की, त्यांनी प्रथम धर्म सुधारणावर भर दिला. त्यांनी हिंदू धर्माचा तसेच इतर धर्माचा सखोल तौलनिक अभ्यास केला. त्यातील मूल तत्त्वांचा, उदात्त विचारांचा अभ्यास केला. त्यामुळे त्यात नंतर कोणते दोष शिरलेत ते का शिरलेत याचे विवेचन त्यांनी केले. प्रचलित धर्मात घाण इतकी माजली होती त्याचा परिणाम समाजातही दिसणे साहजिक होते. त्यामुळे त्यांनी धर्म सुधारणेवर भर दिला. यामुळे त्याला समाजसुधारणा करणे सोपे जाणार होते. कारण मुळातच भारतीय समाजाची मोठ्या प्रमाणात

उभारणी धर्मावर झालेली असल्याने कर्मठ सनातनी लोक अन्यायी प्रथा, परंपरा चालीरीती, अंधविश्वास गैर समजुती, संकुचित विचार इत्यादीचे समर्थन धर्मशास्त्राच्या नावावर करीत. बहुसंख्य अज्ञानी असलेल्या देशात हे समर्थन बुद्धीला पटणारे नसले व अनैतिक, अयोग्य, अमानवी, अन्यायी असले तरी ते स्वीकारले जात होते. त्यामुळे बन्याच समाजसुधारकांनी धर्म सुधारकांची भूमिका बजावली किंबहुना त्यांना ते अत्यावश्यक होते. शिवाय बहुसंख्य समाजसुधारक आस्तिक होते. त्यांना जरी धर्म सुधारणा हव्या होत्या तरी हिंदूधर्मविरोधी ते नव्हते. उलट हिंदू धर्मतील मूळच्या उदारमतवादी, मानवतावादी विचारांचेच पुनर्जीवन त्यांना हवे होते. एवढेच नव्हे तर अतिरेकी विचारांचे सुधारक, खिश्चन धर्मियांची, मिशनन्यांची निंदा नालस्तीपर टीका यांचे विरोधात हिंदू धर्माचे संरक्षण करावयाचे होते.

भारतीय समाजसुधारणेच्या चळवळीत ज्यांनी महत्वाचे योगदान दिले आहे त्यापैकी काही समाजसुधारक व त्यांच्या संस्थात्मक कार्याचा अभ्यास आधुनिक भारतीय समाजाचे सम्यक स्वरूप समजण्यासाठी महत्वाचा आहे.

(अ) ब्राह्मो समाज (ब) आर्य समाज (क) प्रार्थना समाज (ड) सत्यशोधक समाज व ब्राह्मणेतर चळवळ

(अ) ब्राह्मो समाज

राजा राममोहन रॉय (१७७४-१८३३) : बंगालमधील एका सधन ब्राह्मण कुटुंबात जन्मलेल्या राजा राममोहन रॉय यांचे मूळचे आडनाव बॅनर्जी असले तरी बंगालच्या इंग्रजी शासनात त्यांनी केलेल्या नोकरीस्तव त्यांना 'रॉय' हे आडनाव लाभले, तर मोगल बादशाहाचा प्रतिनिधी म्हणून इंग्लंडला बादशाहाची बाजू मांडण्याच्या कार्यावरून राजा ही उपाधी त्यांना मिळाली. एका मौलवीकडून पर्शियन भाषेचे ज्ञान अवगत केल्यावर त्यांनी नवव्या वर्षी पाटण्यास जाऊन पाच वर्षे अरेबिक भाषा व साहित्याचा अभ्यास केला, तर चौदाव्या वर्षी बनारसला जाऊन संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले. याखेरीज त्यांनी इंग्रजी, हिंदू लॅटिन इत्यादी भाषांचा अभ्यास केला. या भाषांच्या साहाय्याने मुळातून हिंदू धर्माबिरोबरच इस्लाम, खिश्चन, बौद्ध, जैन इत्यादी धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला.

रॉयचा धर्मसुधारणेतून समाजसुधारणा करण्याचा दृष्टिकोण 'ब्राह्मो समाजाची स्थापना'

वास्तविक सर्व धर्मांचा मूळ भाषेतून सूक्ष्म अभ्यास करणारे रॉय एखादा नवा धर्म स्थापन करू शकले असते पण त्यांची मुलत: भूमिका धर्म संस्थापकाची नव्हती तर धर्म सुधारकाची होती. या धर्मसुधारणेपाठीमागे दृष्टिकोण होता तो समाज सुधारण्याचा होता. हिंदू समाजातील धर्माच्या नावावर बोकाळलेल्या अनेक रुढी, परंपरांची त्यांना शिसारी आली होती. खुद त्यांच्या भावाच्या मृत्युनंतर त्यांच्या वहिनीला पतीच्या मृतदेहाबरोबर सती जावे लागले. तिच्या 'वाचवा वाचवाच्या' टाहोने धर्माध झालेल्या समाजाला जरादेखील कणवेचा पाझार फुटला नव्हता या गोष्टीने ते अंतर्मुख झाले होते.

विविध धर्मांचा व हिंदूच्या वेद-उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानाचा त्यांनी जो अभ्यास केला त्यातून

त्यांच्या लक्षात आले की, कर्मठ पुरोहितांनी कर्मकांडाचे, मूर्तिपूजेचे स्तोम माजवून वेद, उपनिषदातील मूळचा विश्वात्मक दृष्टिकोण असलेला मानवतावादी हिंदू धर्म अत्यंत विकृत केला आहे. कुराणातील एकेश्वरवाद, बायबलमधील नैतिकता सदाचार आणि हिंदू धर्मातील एकात्मवाद यांनी ते प्रभावित झाले होते. खिश्चन धर्मप्रसारक, हिंदूतील वेगळ्या प्रथा, चालीरीती, जातिव्यवस्था, अमानुष प्रथा वर्गीरेंच्या निमित्ताने हिंदू धर्मावर प्रचंड टीका करीत होते. त्यामुळे अनेक लोक धर्मातर करून खिश्चन धर्मात जात होते. रॅयना हिंदू धर्मातील महान तत्त्वे पटली होती. पण त्यात शिरलेल्या दोषांचे निराकरण करून हिंदू धर्माचे विघटन त्यांना थांववायचे होते. पण त्याचबरोबर धर्माच्या नावावर फोफावलेले समाजातील अनेक दोष, समस्यांचे निराकरण करावयाचे होते. उदा. उच्च-नीच भेदभाव, स्त्रियांच्या समस्या, रुढी, प्रथा, वर्णवादाचे स्तोम, जुन्या कर्मठ विचारांना चिकटून राहण्याची वृत्ती, नव्या शिक्षणास विरोध वर्गी. त्यांना वेदातील, उपनिषदातील खन्या विश्वात्मक व मानवतावादी धर्माची ओळख आपल्या हिंदू बांधवांना करून द्यावयाची होती. त्याशिवाय समाजसुधारणांना समाज अनुकूल होणार नाही असे त्यांना वाटत होते.

ब्राह्मो समाजाची स्थापना

त्यांनी एकूण समाजाच्या उत्कर्षसाठी व सर्वांगीण कल्याणासाठी मानवता, बंधुभाव व एकेश्वर वादावर विश्वास ठेवून सर्व धर्मियांनी पूजा-प्रार्थना करावी असा विचार मांडला. हा विचार अंमलात आणण्यासाठी इ. स. १८१५ मध्ये त्यांनी 'आत्मीय सभा' व. १८२२ मध्ये युनिटीरियन कमिटीची स्थापना केली. याचीच परिणती शेवटी १८२८ मध्ये ब्राह्मो समाजाची स्थापना यात झाली.

ब्राह्मो समाजाची शिकवण

ब्राह्मो समाजाच्या शिकवणुकीचे सार म्हणजे -

१. एकेश्वरवाद : सर्व विश्वाचा निर्माता, नियंता ईश्वर एकच असून तो सर्वशक्तिमान आहे.
२. मूर्तिपूजा अमान्य : ईश्वर हा अमुक एका मूर्ती स्वरूपात नाही. तो सर्वव्यापी आहे. मूर्तिपूजा व कर्मकांडे यांनी तो प्रसन्न होत नाही. खन्या भक्तिभावाने ईश्वराची प्रार्थना, चिंतन केल्याने आत्मिक सुख मिळते.

३. सदाचार-नैतिकता-विश्वबंधुत्व : आपल्या सर्व आचरणात नैतिक मूल्यांचे पालन करावे. वर्तनात सदाचार असावा, धर्म वा अन्य कोणताही भेदभाव म्हणजे जाती, भाषा, वंश, देश, संस्कृती वर्गी भेदांना महत्त्व न देता परस्परांविषयी बंधुभाव बाळगावा. प्रेम, भूतदया, कणव अशा भावनांची विश्वबंधुत्वाची कल्पना साकार करावी.

अशाप्रकारे ब्राह्मो समाज हा वेदातील मानवतावादी धर्माचे आचरण करण्यावर भर देणारा व हिंदू धर्मात शिरलेल्या अनेक अनिष्ट चालीरीती, अंधश्रद्धा, रुढी, जन्माधिष्ठित उच्च-नीचता यांचे उच्चाटन करण्याचे महत्त्व पटवून सांगणारा एक रचनात्मक कार्यक्रम होता. हिंदू धर्मातील दोषांचे निराकरण, समाजसुधारणा करणारी ती एक चळवळ होती. 'संवाद कौमुदी' नावाच्या

वर्तमानपत्रातून त्यांनी ब्राह्मो समाजाचे विचार मांडावयास सुरुवात केली. वेगळ्या ऐतिहासिक पंरपरा, विभिन्न भूप्रदेश व वातावरणातील तफावत यामुळे विविध धर्म निर्माण झाले असले तरी मुलतः देव एकच आहे. तेव्हा इस्लाम, खिश्चन, हिंदू, बौद्ध जैन इत्यादी सर्व धर्माच्या लोकांनी केवळ एकाच देवाची पूजा-प्रार्थना करावी याचा त्यांनी सदोदित पाठपुरावा केला. १८३० मध्ये त्यांनी कलकत्ता येथे ब्राह्मो समाजाचे मंदिर उभे करून ते पुरुष, स्त्री, धर्म, पंथ, भाषा, जात आदींचा भेदभाव न करता सर्वांसाठी खुले केले होते. ज्या वेगवेगळ्या धर्मातील लोकांनी ब्राह्मो समाजाचे अनुयायिकत्व स्वीकारले होते ते एकत्र येऊन प्रार्थना म्हणत. परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवणारे राजा राममोहन रॉय धार्मिक कर्मकांडे, मंत्रतंत्र यांच्यावर टीका करीत. साधु, फकीर, मठाधिपती वगैरे जे धार्मिक चमत्कार करतात ती हातचलाखी आहे असे ते पटवून देत.

अर्थात, राजा राममोहन रॉय यांचा धर्मप्रणालीच्या चळवळीचे सर्वांनी स्वागत केले असे नाही. हिंदू, मुस्लिम, खिश्चन धर्मातील कर्मठांनी राजा राममोहन रॉय यांच्यावर टीका केली. त्यांना नास्तिक पाखंडी, धर्मबुडव्या असेही म्हटले; पण राजा राममोहन रॉय यांचा मनोनिग्रह व त्यांची धारणा इतकी बळकट होती की, त्यांनी त्यांच्यावर होणाऱ्या टीकेस भीक घातली नाही. समाज सुधारण्याची प्रखर इच्छा, प्रतिकार सहन करण्याची व स्वतःचा विचार सातत्याने मांडावयाचे धाडस असल्याशिवाय ते आपल्या विचारांचा प्रभाव पाढू शकले नाहीत.

राजा राममोहन रॉय यांचे समाज सुधारणावादी कार्य

राजा राममोहन रॉय यांनी केलेल्या कार्याचा थोडक्यात आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

(अ) शिक्षण क्षेत्रातील कार्य : पाश्चात्यांनी ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान यांचा पाठपुरावा करून जी आपली प्रगती केली आहे तशी प्रगती भारतीयांची ब्हावी यासाठी भारतीयांना धर्मशास्त्रावर भर देणे, पौर्वात्य शिक्षणापेक्षा पाश्चात्य शिक्षण मिळावे यासाठी त्यांनी इंग्रज शासनाकडे पाठपुरावा केला. यामुळे अंधश्रद्धा, अज्ञान, ग्रंथप्रामाण्यवाद यातून आपली सुटका होईल, ज्ञानाचा प्रसार होऊन वैचारिक दृष्टिकोणातून बुद्धिवादाचा प्रभाव वाढेल व याचबरोबर आर्थिक दारिद्र्यातूनही आपली सुटका होईल. यामुळे खन्या अर्थात भारतीयांची सुधारणा होऊ शकेल असा त्यांचा मूलभूत विचार होता. त्यामुळे त्यांनी १८२३ साली गव्हर्नर जनरल ॲम्हस्टला पत्र पाठवून कळवले की, सुसंस्कृत विद्येच्या प्रसारार्थ कंपनी सरकार दरवर्षी एक लाख रुपये खर्च करणार आहे हा पैसा भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षण देण्यासाठी खर्च करावा.

स्वतः त्यांनी हिंदू समाजात इंग्रजी शिक्षण देण्यासाठी शिक्षण संस्थांची स्थापना करण्यावर भर दिला. कलकत्त्याला १८१७ साली 'हिंदू कॉलेज' नावाची संस्था निर्माण केली. शिवाय इंग्रजी शिक्षण देणारे एक विद्यालयदेखील त्यांनी सुरु केले. इ. स. १८२६ साली वेदांत कॉलेज काढून 'या कॉलेजमधून हिंदूच्या वेदांताचे अध्यापन व पाश्चात्यांची भौतिक विद्या या दोहोंचा समन्वय साधला होता.

(ब) स्त्री दास्य विमोचनविषयक कार्य : ज्या विविध समस्यांनी हिंदू स्त्रिया सामाजिक दास्यत्वात पडल्या होत्या त्या संदर्भात त्यांनी मूलभूत विचार मांडले व त्या आनुषंगाने कार्य केले.

पती निधनानंतर त्याच्या पल्नीस पतीच्या मृत शरीराबरोबर जाळण्याचा उघड उघड पून करण्याच्या सती प्रथेचे धार्मिक समर्थन केले जात होते. सती जाणाऱ्या स्त्रीमुळे तिच्या सासारच्या व माहेरच्या दोन्ही घराण्यांचा उद्दार होतो, सती जाणाऱ्या स्त्रीस व तिच्या पतीस मदगती लाभते असेही सांगितले जायचे. वास्तविक विधवेच्या दागिन्यांची वाटणी सासारच्यांना मिळावी, विधवेच्या पालनपोषणाची जबाबदारी टाकावी, विधवा तरुण असली व तिला पुन्हा विवाह करता येत नसल्याने तिच्या तारुण्य सुलभ भावनांनी तिचा पाय वेडावाकडा पडून किंवा इतरांनी तिला फसवून सासर-माहेरच्या घराण्याची अब्रू कलंकित होण्याचे धोक्याचे मूळ वेळीच निपटून काढण्याचा हा अघोरी निंद्य प्रकार होता. पतीच्या देहाबरोबर चितेवर विधवेस दहन करण्यासाठी तिला मद्य वगैरे पाजून बेहोश केले जायचे. तिच्या किंकाळ्या कोणाला ऐकू जाऊ नयेत म्हणून मोठमोठ्याने वाद्ये वाजवली जायची. तिने चितेतून बाहेर येण्याचा प्रयत्न करू नये म्हणून तिला बांबूने चितेवर ढकलले जायचे. राजा रामपोहन रॅय यांनी या अमानुष प्रथेविरुद्ध ब्राह्मी समाजाच्या अनुयायांसह सार्वत्रिक चळवळ पुकारली. विरोधकांचे शिव्याशाप सहन केले. विरोधकांनी इंग्रज दरबारी केलेले प्रयत्न त्यांनी हाणून पाडले. लॉर्ड विल्यम वॅटिंकने १८२९ साली सती बंदीचा कायदा केला. या कायद्यान्वये सतीचा प्रकार घडवून आणण्यात प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभागी असणाऱ्यांना खुनासारख्या गंभीर अपराधाबद्दलची शिक्षा मिळे. अशी कठोर शिक्षा करण्यात आल्यामुळे सतीच्या चालीस प्रभावी आळा बसला.

स्त्रियांना वारसा हक्क नव्हता पण रॅयनी प्राचीन हिंदू धर्मशास्त्रात स्त्रियांना वारसा हक्क होता हे दाखवून दिले. स्त्रियांची आर्थिक बाजू भक्कम केल्याशिवाय स्त्रियांचे प्रश्न मुटणार नाहीत, त्यांची खन्या अर्थाने सामाजिक दास्यत्वातून सुटका होणार नाही ए मूलभूत विचार मांडला व पुढील समाज सुधारणाबाबत त्यांनी एक दिशा दाखविली.

(क) जातिभेद निर्मूलन : अनेक जातीउपजातीत विभाजित झालेला हिंदू समाज एकवटावा, त्याशिवाय त्यांची सामाजिक व आर्थिक प्रगती होणार नाही असा राष्ट्रवादी विचार त्यांनी मांडला. जात, पंथ, धर्म, भेद हे त्यांच्या ब्राह्मी समाजानेच नाकारले होते. त्यामुळे जातिभेदास धर्माचा आधार नाही असा मूलभूत विचार त्यांनी मांडला.

रॅयनंतर ब्राह्मी समाजाची वाटचाल

काही काळ ब्राह्मी समाजाची चळवळ थंडावली. १८४४ मध्ये रविंद्रनाथ टागोर यांनी धार्मिक क्षेत्रापुरते ब्राह्मी समाजाचे कार्य मर्यादित केले पण पुरोगामी दृष्टिकोणाच्या अनुयायांचे नेते केशवचंद्र सेन यांनी 'भारतीय ब्राह्मी समाज' नावाची वेगळी शाखा स्थापन केली. या शाखेतरफे बंगाल व बंगालबाहेर दौरे काढून विधवा पुनर्विवाहाचा, आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार केला. तसे काही विवाह घडवून आणले. बालविवाह, बहुपत्नीत्वाचा निषेध केला. स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. ब्राह्मी समाजात स्त्रियांना प्रवेश मिळावा यासाठी कार्य केले. त्यांच्या प्रयत्नाने इंग्रज सरकारने १८७२ साली सिविल मीरेज ॲक्ट मंजूर केला. यान्वये विवाहाच्या वेळेस वधूचे वय किमान चौदा व वराचे वय अठरा असे निर्धारित करण्यात आले. परंतु पुढे

केशवचंद्र सेन यांनी स्वतःच्या मुलीचा विवाह तेराव्या वर्षांच केल्याने त्यांच्यावर त्यांचे अनुयायी रुष झाले. या असंतुष्ट अनुयायांचे नेतृत्व करणाऱ्या आनंदमोहन बोस व शिवमाथ शास्त्री यांनी 'साधारण ब्राह्मो समाजाची' स्थापना केली. साधारण ब्राह्मो समाजाने सामाजिक सुधारणांची चळवळ अधिक प्रखर केली. स्त्रियांना महाविद्यालीयन शिक्षण मिळावे, स्त्रियातील गोषा पद्धत दूर व्हावी, बालविवाह करू नयेत, बहुपत्नी विवाह निषिद्ध मानावा, विधवा पुनर्विवाह, आंतरजातीय विवाह घडवून अणावेत यासाठी प्रयत्न केले. त्यानुसार इंग्रजी शासनाने १८७४ साली आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली.

अशाप्रकारे राजा राममोहन रॉय व त्यांचा ब्राह्मो समाज भारतीय समाजव्यवस्थेत मूलभूत सुधारणा घडवून आणण्यावर भर देणारी फार महत्वाची सामाजिक चळवळ तर ठरलीच पण अशा प्रकारच्या पुढील चळवळीचे ते एक प्रेरणा स्रोत ठरले. ब्राह्मो समाजाचे महर्षी देवेंद्रनाथ, केशवचंद्र, अक्षयकुमार दत्त, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, राजनारायण बोस, बिपिनचंद्र पाल, सी. आर. दास, रविंद्रनाथ टागोर अशा नामवंत विचारवंतांनी भारतीय समाजाला देणगीच दिली आहे. राजा राममोहन रॉय यांच्या कारकीर्दीचे महत्व लक्षात घेऊनच रविंद्रनाथ टागोरांनी त्यांचा 'आधुनिक भारताचे जनक' असा यथोचित गौरव केला आहे.

✓ (ब) आर्य समाज

एकीकडे हिंदू धर्मातील मूलभूत महान विचारांचे संरक्षण व पुनरुज्जीवन करावयाचे पण त्याचबरोबर त्यात नंतर शिरलेल्या दोषांचे, विकृतींचे निराकरण करावयाचे व मरगळलेल्या भारतीय समाजव्यवस्थेत चैतन्य निर्माण करावयाचे यासाठी आर्य समाजाने एकोणिसाव्या शतकात संपूर्ण भारतभर समाजसुधारणेच्या चळवळीस गती दिली.

स्वामी दयानंद सरस्वती (जन्म १८२४ व मृत्यू १८८३)

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मूळ नाव शंकर होय. काठेवाडातील एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. त्यांनी जीवनाचे अंतिम सत्य जाणून घेण्यासाठी घरच्यांच्या इच्छेविरुद्ध संसारी जीवनाऐवजी संन्यस्त जीवन स्वीकारले. खन्या गुरुचा शोध घेण्यासाठी कन्याकुमारी ते हिमालयापर्यंत १८४५ ते १८६० या दीर्घ कालावधीपर्यंत भ्रमण केले. शेवटी मध्युरेत विद्यानंद या साधूस त्यांनी आपला गुरु मानले. त्यांच्याजवळ संस्कृत भाषा, वेद व इतर धर्मग्रंथांचे सखोल अध्ययन केले. या ज्ञानाचा लाभ केवळ स्वतःच्या आत्मिक उन्नतीपुरता मर्यादित ठेवला नाही तर हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन करून एकूण समाजाच्या उन्नतीसाठी करावयाचे ठरविले. त्यांनी भारतभर केलेल्या भ्रमंतीत विविध देव-देवता, मूर्ती पूजेचे स्तोम, कर्मकांडाचे अनावश्यक वाढलेले महत्व, पूजा-अर्चा, जातिभेदावर आधारित पराकोटीची समाजिक विषमता, अस्पृश्यता यामुळे महान हिंदू धर्माला किती विकृत स्वरूप आले आहे, समाजव्यवस्थेत किती दोष निर्माण झाले आहेत या बाबी त्यांना दिसून आल्या.

आर्य समाजाची स्थापना

हिंदू समाजाची उन्नती करण्यासाठी स्वामी दयानंदांना वैदिक धर्म व वैदिक संस्कृतीचे

पुनरुज्जीवन हाच एक प्रभावी मार्ग वाटला. आपल्या मताचा प्रचार करण्यासाठी त्यांनी राजस्थान, पंजाब, उत्तर प्रदेश, बिहार, बंगाल, महाराष्ट्र या प्रदेशात दौरे काढले. तेथे त्यांनी इस्लाम, खिश्चन, हिंदू धर्मतील धर्मगुरु पंडितांशी चर्चा करून आपली मते मांडावयास सुरुवात केली. ब्राह्मो समाजाचे नेते केशवचंद्र सेन यांच्या सूचनेवरून त्यांनी आपल्या विचारांचा प्रसार प्रसार, प्रभाव सर्व भारतभर पाडण्यासाठी ब्राह्मो समाजासारखी संघटना स्थापन करण्याचे महत्त्व त्यांना पटले.

इ. स. १८७५ साली त्यांनी मुंबईत 'आर्य समाजाची' स्थापना केली. पंजाब व इतर शेजारी प्रांतात आर्य समाजाचे कार्य करण्यासाठी त्यांनी १८७७ साली लाहोर येथे मुख्य शाखा काढून इतर प्रांतांतून आपल्या शाखांचे जाळे उभे केले.

आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान व शिकवण

आर्य समाजातील नावातच वैदिककालीन आर्यांचा उल्लेख आहे. त्यांच्या या आर्य समाजाची शिकवण वा तत्त्वज्ञान पुढीलप्रमाणे थोडक्यात सांगता येईल.

१. वैदिक धर्मांचे वैश्विक स्वरूप : त्यांच्या मते, वेदात प्रतिपादन केलेला वैदिक धर्म हाच खरा वैश्विक स्वरूप लाभलेला धर्म आहे. या धर्मानुसार ईश्वर एकच आहे. ईश्वर आदि व अंतरहित आहे. या चराचराचा तोच निर्माता व नियंता आहे. कृपाळू, दयाळू, असलेल्या ईश्वराचे रूप मूर्तीत नसून सर्वत्र आहे. वैदिक धर्मात मूर्तिपूजा, अवतारवाद, तीर्थे, ब्रते, पौराणिक अनुष्ठाने, श्राद्ध इत्यादी नसल्याने या गोष्टींचा त्याग करण्यास सांगितले आहे.

२. वैदिक समाजाचे आदर्शत्व : वेदातील तत्त्वज्ञानानुसार जो समाज आकाराला आला होता तोच आर्यांचा समाज आदर्श समाज होता. या समाजात कोणतेही कृत्रिम भेदभाव, कर्मकांडांचे अवडंबर नव्हते. पुरोहित वा मध्यस्थांचे प्रस्थ नव्हते. सत्य, प्रेम, न्याय, सहानुभूती यांना महत्त्व होते. यामुळे सामाजिक स्तरीकरणाची पद्धत जन्मतत्त्वावर ठरत नसे तर पूर्णपणे व्यक्तीच्या गुणकर्मावर आधारित होती. ज्या व्यक्तीच्या अंगी जे गुण असतील, जी कर्तवगारी असेल त्यानुसार त्याला वर्ण मिळे. ही व्यवस्था व्यक्तीच्या कर्तवगारीला न्याय देऊन एकूण समाजाला आदर्शकडे घेऊन जाणारी होती.

३. वेदाचे महत्त्व : खन्या हिंदू धर्माचे मानवतावादी तत्त्वज्ञान व आदर्श अशा कल्याणकारी समाजाचे विवेचन वेदात केले असल्याने वेदांना प्रमाणभूत मानावे. वेद या शब्दाचा अर्थ त्यांनी 'ज्ञान' असा प्रतिपादन केला. वेदांचे अध्ययन केल्यानेच ईश्वराचे व विश्वाचे स्वरूप ज्ञान होऊ शकेल. यास्तव प्रत्येक हिंदूने वेदांचे अध्ययन करावे. वेदात प्रतिपादन केलेला धर्म विशुद्ध असून त्याचेच पालन केल्याने आदर्श अशी मानवतावादी समाजव्यवस्था स्थापन होऊ शकेल. वेदांचे अध्ययन करण्याचा हक्क सर्वांना आहे.

४. वेदाकडे परत जाण्याचे आदेश : प्रचलित धर्माला विकृत स्वरूप झाले आहे व समाजव्यवस्था दोषास्पद झाली आहे. याचे कारण म्हणजे वेदांचे विस्मरण होय. तेव्हा खन्या

ज्ञानाचे धडे असलेल्या वेदातील तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार करावा व त्यानुसार पुन्हा नवीन समाज बांधणी करावी यासाठी आर्य समाजाने आपल्या हिंदू बांधवांना 'वेदाकडे परत चला' असा संदेश दिला. यामुळे हिंदू धर्माची व समाजाची अवनती, अधोगती थांबवता येईल व सर्वांचे कल्याण साधले जाईल असा विश्वास व्यक्त केला.

५. सत्यार्थ प्रकाश : भारतीयांना शुद्ध स्वरूपातील वैदिक धर्माची ओळख करून देण्यासाठी त्यांनी वेदांवर 'सत्यार्थ प्रकाश' ग्रंथ लिहून आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान अनुयायांच्या हाती दिले. सत्यार्थ प्रकाश हा आर्य समाजाचा प्रमाण ग्रंथ बनला.

समाजसुधारणा विषयक कार्ये

कर्मठ मध्यस्थानी जे हिंदू धर्माला विकृत स्वरूप आणले होते व समाजात ज्या अनिष्ट चालीरीती, रुढी, भेदभाव माजवले होते त्यांना मूळ हिंदू धर्माचा मुळीच आधार नाही असे स्वामी दयानंदांनी प्रतिपादन केले. त्यासाठी आर्य समाजाची स्थापना करून व त्याच्या शिकवणीचा प्रचार करून सर्व भारतभर या वेदांचे प्रबोधन करणारी चळवळ उभी केली. आपल्या विचारांचे अनुयायी त्यांनी निर्माण केले. सर्व भारतभर आर्य समाजाचे कार्य करण्यासाठी अनेक शाखा-उपशाखांचे जाळे विणले. इ. स. १८८३ साली त्यांचा मृत्यू झाला. त्यावर्षी आर्य समाजाच्या सुमारे १०० वर शाखा कार्यरत होत्या. महाराष्ट्रातदेखील लोकहितवादी व न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी आर्य समाजाच्या तत्वांचा प्रचार केला. त्यामुळे महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीला प्रेरणा, विचार व दिशा मिळाली.

आर्य समाज ही एक धर्मसुधारणा बाबींवर उभी राहिलेली सामाजिक चळवळ होती. या चळवळीने भारतीय समाजव्यवस्थेत जो परिवर्तनाचा आग्रह घरला व जे कार्य केले त्याचा गोषवारा थोडक्यात खालीलप्रमाणे सांगता येईल. यावरून स्वामी दयानंदांचा खरा पिंड समाजसुधारणेचा होता हेच दिसून येईल.

१. शिक्षण प्रसार : अज्ञानी असलेल्या आपल्या भारतीय बांधवांना प्रथम शिक्षण दिले पाहिजे त्यामुळे त्यांची विचारसरणी सुधारणावादी होईल. तसेच त्यांची आत्मिक, भौतिक प्रगती शिक्षणाने साधता येईल म्हणूनच निर्दोष समाजाचे व राष्ट्र उभारणीचे कार्य साध्य होईल अशी त्यांची धारणा होती. यासाठी त्यांच्या आर्य समाजाच्या स्थापनेपासून अनेक शिक्षणसंस्था स्थापन करण्यात येऊ लागल्या.

आर्य समाजाचा अभ्यास करणारी 'गुरुकुले' स्थापन केली. संस्कृतचे शिक्षण देणाऱ्या 'संस्कृत पाठशाळा' स्थापन केल्या. पौर्वात्य व पाश्चात्य या दोन्ही पद्धतीने शिक्षणाचा समन्वय घालण्यासाठी इंग्रजी महाविद्यालयेदेखील सत्यशोधक समाजाच्या अनुयायांनी स्थापन केली. लाला हंसराज यांनी दयानंद अँग्लो वैदिक (D. A. V.) कॉलेज लोहारमध्ये स्थापन केले. त्याचप्रमाणे स्वामी श्रद्धानंद यांनी हरिद्वार येथे गुरुकुल पद्धतीची शिक्षणसंस्था स्थापन केली. या धर्तीवर पुढे भारतभर या संस्थेच्या अनेक शाखा पाश्चिमात्य व पौर्वात्य शिक्षण देऊन भारतीयांना सबळ करू लागल्या. विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, वैदिक शास्त्र वगैरेंचे शिक्षण देणाऱ्या

संस्था जशा स्थापन केल्या तसेच भारताच्या महान संस्कृतीची, तत्त्वज्ञानाची, वेदातील वैशिक धर्माची, आदर्श समाजाची सुजाण ओळख करून घेऊन देशाबद्दलचा रास्त असा जाज्वल्य अभिमान असणारी नीतिमान पिढी निर्माण करण्याचे कार्य या शिक्षणसंस्था करू लागल्या व आजही त्यांचे हे कार्य भारतभर चालू आहेच.

२. स्त्री दास्य विमोचनास सुरुवात : स्त्रियांचादेखील वेदकाळात पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा होता. हे लक्षात घेऊन त्यांनी प्रौढ विवाहाचा पुरस्कार केला. बालविवाहाचा नियेथ केला. स्त्रियांनादेखील शिक्षणाचा अधिकार मान्य केला. एकदेच नव्हे तर वेदांचा अभ्यास स्त्रियांनी करावा यावर भर दिला. स्त्रियांना दास्यत्वात ठेवणाऱ्या अंधश्रद्धांना व प्रथांना त्यांनी निंद्य मानले. यामुळे स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यास चालना मिळाली. धमनि हिंदू स्त्रियांवर कोणत्याही अपात्रता लादलेल्या नाहीत. त्यांना समान लेखले आहे हा विचार रूढ झाला.

३. जातिभेदाविरुद्ध कार्य : वैदिक काळात जी वर्णश्रम पद्धत होती ती व्यक्तीच्या गुणवर्गाशी संबंधित होती. त्यांना जन्माधिष्ठित जातीची निश्चिती मान्य नव्हती. हा भेदभेद व अस्पृश्यता मानू नये असे त्यांनी विचार मांडले. धर्मशास्त्राच्या शिक्षणाचा अधिकार तथाकथित शूद्रांनादेखील आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले व दलितांनादेखील शिक्षणाचा अधिकार दिला. आर्य समाजाच्या शिकवणीने व संघटित झालेल्या त्यांच्या अनुयायांनी अस्पृश्यता निर्मूलन, जातिभेदाचे उच्चाटन याबाबत कार्य हाती घेतले.

४. शुद्धीविषयक चळवळ : हिंदू धर्मातील ज्यांना या ना त्या कारणास्तव इतर धर्मात जावे लागले होते अशा धर्मातरियांना आता ते अशुद्ध झाले म्हणून कर्मठ, सनातनवादी हिंदूंनी धर्माची दरे बंद केली होती. आर्य समाजाने अशा लोकांना हिंदू धर्मात परत घेण्यासाठी शुद्धीकरण चळवळ हाती घेतली. या त्यांच्या कृतीने कर्मठ, मध्यस्थ लोकांनी हिंदू धर्माला जे संकुचित स्वरूप दिले होते त्यावर जबरदस्त प्रहार केले. हिंदू धर्माचे विश्वात्मक उदारमतवादी स्वरूप व्यक्त केले.

५. जनसेवा : खिश्चन मिशनरी केवळ आपल्या धर्माचा प्रसार करीत नव्हते तर प्रत्यक्षात अस्पृश्य, गरीब दुःखित, पीडित, अशा लोकांची सेवा करीत. त्यामुळे त्यांच्या धर्माकडे असे लोक आकृष्ट होत. स्वामी दयानंद सरस्वतींनीही आपल्या समाजसुधारणेच्या चळवळीत ईश्वर भक्तीइतकेच जनसेवेला महत्त्व दिले. आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी केवळ शहरातून नव्हे तर खेड्यातूनदेखील आपत्तीग्रस्त, दीनदुबळ्यांची मनोभावे मानवतावादी दृष्टिकोणातून सेवा केली. अनाथालये, विधवाश्रम स्थापन केले.

अशाप्रकारे आर्य समाज ही धार्मिक क्षेत्रात मूलगामी सुधारणा करून भारतीय समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यावर भर देणारी एक महत्त्वाची सामाजिक चळवळ होती. एकीकडे भक्तिपंथ, स्वाभिमान, देशाभिमान जांगृत केला तरी स्वधर्मियांच्या कल्याणास्तव आधुनिक उपजीविकेतून अनेक सामाजिक सुधारणांवर भर दिला. यामुळे पाश्चात्य लेखक हान्स कोहन्स

म्हणतात की, स्वामी दयानंद व त्यांच्या आर्य समाजाने विसाव्या शतकातील भारताची पायाभरणी करण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

(क) प्रार्थना समाज

बंगालात राजा राममोहन रॅय व त्यांच्या ब्राह्मो समाजाने धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात सुधारणा चळवळ सुरु केली. त्याचा परिणाम महाराष्ट्रातदेखील पडला. इंग्रजी शिक्षण, बुद्धिवादी विचारसरणी, खिश्चन मिशनन्यांचे कार्य, युरोपातील समाज व तेथे धर्माला असलेले स्थान, विज्ञाननिष्ठ विचारसरणी इत्यादीचा प्रभाव महाराष्ट्रातील नव सुशिक्षित तरुणांवर पडत होता. यातूनच डॉ. भाऊ दाजी लाड, आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर, गोपाळ हरी देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी, विष्णुशास्त्री पंडित, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, बाबा पद्मनजी, भाऊ महाजन इत्यादींनी महाराष्ट्रात धर्म सुधारणेचा व त्यातून समाज सुधारणेच्या चळवळीचे कार्य केले. या बाबतीत प्रार्थना समाजाचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेचा मागोवा

धर्माच्या नावावर ज्या अशिष्ट, अनिष्ट व अन्यायी चालीरीती समाजात प्रचलित होत्या. त्यांचे उच्चाटन करण्यासाठी, धर्म सुधारण्यासाठी 'परमहंस सभे' ची स्थापना झाली. प्रार्थना सभेची स्थापना व प्रार्थना सभेस दिशा देण्याच्या दृष्टीने या परमहंस सभेचे योगदान महत्वाचे आहे. इ. स. १८५९ मध्ये दादोबा पांडुरंग, बाबा पद्मनजी, भाऊ महाजन इत्यादींनी 'परमहंस सभेची' स्थापना केली. ही सभा सर्व जाती व धर्म याना समाज मानणारी होती. जातिभेद या सभेस मंजूर नव्हता. त्यामुळे जातिभेदाचे निर्मूलन व्हावे यावर त्यांचा भर होता. मूर्तिपूजेचे हिंदू धर्मात माजलेल्या स्तोमामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या होत्या. त्यामुळे त्यांचा मूर्तिपूजेस विरोध होता. ही सभा नास्तिकांची नव्हती पण, एकेश्वर वादाचा पुरस्कार करणे तिचे महत्वाचे उद्दिष्ट होते. या सभेत सर्व धर्माचे लोक होते. खिश्चन माणसाने बनवलेला पाव खाल्ल्यावर, मुस्लिम माणसाच्या हातचे पाणी पिऊन व 'आपण जातिभेद मानणार नाही' अशी प्रतिज्ञा घेऊनच परमहंस सभेचे सदस्य बनलेल्या या सदस्यांचे कामकाज मात्र गुप्तपणे चाले. कर्मठ, सनातनी, धर्माधि समाजाच्या रोषाला सामोरे जाण्याचे यांच्याकडे धाडस नव्हते. त्यामुळे १८६० साली सभेच्या सदस्यांची यादी चोरीला गेल्यावर त्यातील बन्याच सदस्यांनी सामाजिक बहिष्काराच्या भीतीने आपले अंग काढून घेतले. त्यामुळे ही परमहंस सभा पुढे बंद पडली.

इ. स. १८६४ मध्ये ब्राह्मो समाजाचे प्रवर्तक केशवचंद्र सेन मुंबईला आले. त्यांच्या कार्यानी य धर्मसुधारणा विषयावरच्या व्याख्यानांनी प्रभावित झालेल्या सुधारकांनी धर्म व समाज सुधारणेचे कार्य उघडपणे चालवण्याचे ठरविले. डॉ. आत्माराम पांडुरंग व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मुंबईत इ. स. १८६६ मध्ये 'एकेश्वरी पंथा' ची स्थापना केली. १८६७ साली या एकेश्वरी पंथास प्रार्थना समाज हे नाव दिले गेले. या समाजाच्या उभारणीत दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर, रामलाल कृष्ण, भाऊ महाजन, परमानंद, वामन आबाजी मोडक इत्यादींनी सुरुवातीचे कार्य केले. पण या प्रार्थना समाजाच्या जडणघडणीत व कार्यात न्या. महादेव गोविंद

रानडे व डॉ. भांडारकर यांचा प्रभाव व कार्य मोठे आहे. त्यातूनही न्या. रानडे हेच प्रार्थना समाजाचे थोर आचार्य मानले जातात.

हिंदू धर्मातील एक सुधारक पंथ

बंगालमधील ब्राह्मो समाज व त्या समाजाचे केशवचंद्र सेन यांच्या प्रभावाने प्रार्थना समाजाला चालना मिळाली असली तरी प्रार्थना समाज हा हिंदू धर्मातीलच एक सुधारक पंथ होता. हिंदू समाजातून फुटून बाहेर पडण्याला त्याचा विरोध होता. केशवचंद्र सेन यांनी ब्राह्मो समाजाला जवळजवळ खिस्ती धर्मचे स्वरूप दिले होते. असे स्वरूप भांडारकर, रानडे यांना प्रार्थना समाजाला घावयाचे नव्हते. प्रार्थना समाजाला एकूण हिंदू धर्म टाकाऊ वाटत नव्हता. त्यातील मूर्तिपूजेचे स्तोम, कर्मकांडांचे थोतांड, जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रियांचा गौण दर्जा वगैरे बाबीचे निराकरण करावयाचे होते. न्या. रानडे, भांडारकर हे भक्तिमार्गी होते. त्यांना भक्तीने म्हणजे प्रार्थनेने ईश्वरोपासना करता येते हे मान्य होते. महाराष्ट्रातील नामदेव, तुकाराम सारख्या भक्तिमार्गी संतांचा त्यांचेवर प्रभाव होता. त्यामुळे च प्रार्थना समाजात संतांचे अभंग म्हटले जायचे. पण प्रार्थनेने भौतिक फलाची (धन धान्य, संपत्ती, सुरक्षा व सन्मान इत्यादीची प्राप्ती, संकट, पीडा वगैरेपासून सुरक्षा व सुटका) प्राप्ती शक्य नाही असे त्यांनी स्पष्ट केले. 'देव भावाचा भुकेला' त्याची प्राप्ती म्हणजे आत्मिक उन्नती ही प्रार्थनेने साध्य करता येते. तेव्हा प्रार्थना ही फक्त आत्मिक उन्नतीसाठीच केली पाहिजे. अनन्यभावे देवास शरण जाऊन प्रार्थना केली असता अंतःकरण शुद्ध व उन्नत होते. अशा अर्थाचा निष्कर्ष डॉ. भांडारकरांनी लोकांसमोर ठेवला. प्रार्थना समाजाचा मूर्तिपूजेला विरोध आहे. कारण यातून विभुती पूजेचे महत्त्व वाढते. देव व भक्त यातील मध्यस्थाचे फावते. चमत्काराच्या कल्पनांना वाव मिळतो. अवतार कल्पना, डोळे झाकून खन्या मानल्या जातात. त्या शास्त्रीयदृष्ट्या कितपत खन्या खोऱ्या याची शहनिशा कोणी करीत नाही. प्रतिमा पूजन व अवतार कल्पना मानणारे प्रपंचात गुंतून पडतात त्यांची खन्या अर्थने आत्मिक उन्नती होत नाही.

प्रार्थना समाजाचे विचार वा शिकवण

१. एकेश्वर वाद : ईश्वर हा एकच असून तो विश्वाचा निर्माता व नियंत्रक आहे. तो सर्व शक्तिमान आहे. दंयाळू व प्रेमळ आहे.

२. मूर्तिपूजा, अवतार कल्पना अमान्य : ईश्वर हा निराकार आहे. त्यामुळे तो कोणत्याही मूर्तीत नाही. त्यामुळे मूर्तिपूजा मान्य नाही. तसेच ईश्वर अवतार घेतो ही कल्पना देखील प्रार्थना समाजास मान्य नाही. त्याचप्रमाणे ईश्वराने कोणताही धर्मग्रंथ लिहिलेला नाही.

३. भक्तिभावपूर्वक प्रार्थनेचे महत्त्व : ईश्वराची उपासना करण्यासाठी खन्या भक्तिभावाने केलेली प्रार्थना महत्त्वाची आहे. त्यामुळे आत्मिक उन्नती साधता येते. भौतिक फलप्राप्ती व प्रार्थनेचा संबंध नाही. ईश्वराच्या उपासनेसाठी इतर कर्मकांडांची गरज नाही.

४. आदर्श मूल्यांचे पालन : समतेवर भर देणाऱ्या या प्रार्थना समाजाने आदर्श मूल्यांचे पालन करावे असा संदेश दिला आहे. वैयक्तिक व सामूहिक जीवनात समता, सदाचार, सत्य,

नैतिकता यावर भर द्यावा. परस्परांत बंधुभावाचे नाते ठेवावे. कागण आपण सर्व ईश्वराचीच लेकरे आहोत. रंजले-गांजले, दीन-दुबळे यांची सेवा करावी. त्यांच्या मदतीला जावे.

५. अन्यायी, अनिष्ट, दुष्ट प्रथांचा निषेध : अस्पृश्यता, जातीयता मानू नये. बाल विवाह करू नये; तसेच त्यास प्रोत्साहन देऊ नये. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणे, विधवा पुनर्विवाहास विरोध, बहुपत्नी विवाह, इत्यादी समाजातील अशिष्ट, अन्यायी, दुष्ट प्रथांचा, सामाजिक चालीरीतींचा निषेध करावा.

प्रार्थना समाजाचे धर्म व समाज सुधारण्याचे कार्य

प्रार्थना समाजाची शिकवण हिंदू धर्मातील व समाजातील अनेक अनिष्ट व अन्यायकारक चाली, प्रथा विरोधात होती. त्यामुळे या प्रार्थना समाजाने महाराष्ट्रात धर्म व समाज सुधारण्यासाठी एक चळवळच उभी केली. मूर्तिपूजा, अवतार कल्यना, बहुदेवता वाद यास त्यांनी विरोध केला. कर्मकांडांचे स्तोम यावर प्रखर टीका केली. धर्मग्रंथ हे अपौरुषेय (म्हणजे कोणत्याही मानवाने लिहिले नसून ईश्वराने ते निर्माण केले आहेत) या विचारास विरोध केला. धर्माच्या नावावर ज्या अनेक सामाजिक प्रथा, रुढी होत्या त्या दूर होण्यासाठी प्रचार केला. अस्पृश्यता निवारण व्हावे, स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, बालविवाह होऊ नयेत, विधवांना पुनर्विवाह करता यावा यावर या समाजाने भर दिला. आपल्या विचाराच्या प्रसारासाठी या समाजाने 'सुबोध पत्रिका' नावाचे नियतकालिक सुरु केले. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी शाखा काढल्या. प्रार्थना समाजाच्या विचारावर अनेक सनातनी कर्मठांनी आक्षेप घेतले. त्याचप्रमाणे काही विचारवंतांनीही आपल्या शंका उपस्थित केल्या. या शंकांचे निरसन करण्यासाठी न्या. म. गो. रानडे यांनी 'Theist's confession of Faith' (अस्तिकाची श्रद्धेवावत कबुली) हा विचार प्रवर्तक निबंध लिहिला.

प्रार्थना समाजाने मांडलेल्या विचाराकडे नवसुशिक्षित सुधारणावादी तरुण आकृष्ट झाले व त्यांनी अनेक विधायक कार्यक्रम हाती घेतले त्यामुळे प्रार्थना समाज ही एक समाज व धर्म सुधारणेची चळवळच बनली. न्या. म. गो. रानडे यांनी 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी' स्थापना करून महाराष्ट्रात शिक्षण प्रसारावर सक्रिय भर दिला. स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी 'फिमेल हायस्कूल' काढले. त्याचप्रमाणे 'विधवा विवाह उत्तेजक मंडळ' 'कर्तव्य उत्तेजक मंडळ' या संस्थांची स्थापना केली. न्या. गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी राजकीय क्षेत्रात काम करण्यासाठी देशसेवक वृत्तीचे तरुण निर्माण व्हावी यासाठी 'सर्व्हटस ऑफ इंडिया सोसायटी' ही संस्था स्थापन केली. ना. म. जोशी यानी कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी 'सोशल सर्विस लीग' या संघटनेची स्थापना केली. प्रार्थना समाजाने मजुरांसाठी दिवसा शिक्षण घेता येत नाही म्हणून रात्र शाळा चालवल्या. स्त्रियांच्यात जागृती घडवून त्यांच्या समस्या दूर होण्यासाठी 'आर्य महिला समाज' ही संस्था स्थापन करण्यात आली. फसवल्या गेलेल्या स्त्रियांच्या बालकांचे संगोपन करण्यासाठी पंढरपूर येथे 'अनाथ बालकांश्रम' ही मानवतावादी संस्था सुरु केली. थोर समाजसेवक व विचारवंत कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी दलित समाजाच्या उद्धारासाठी

'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' ही संस्था स्थापन केली. दलितांना अस्पृश्य लेण्डून त्यांचेवर सादलेल्या अनेक अपात्रता दूर व्हाव्यात यासाठी या संस्थेने मोठे कार्य केले पंडिता रमाबाईनी मिशनांना शिक्षण मिळावे व स्त्रियांच्या समस्यांचे निराकरण व्हावे यासाठी आपले सारे आयुष्य वेचले, पुढे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जी राजकीय चळवळ मुरु झाली त्यात सक्रिय सहभाग घेणारे अनेक राष्ट्रवादी विचाराचे नेते व कार्यकर्ते हे प्रार्थना समाजाच्या संस्कारातून तयार झाले होते.

प्रार्थना समाजाच्या मर्यादा

प्रार्थना समाजाने व त्यांच्या रानडे, भांडारकर वगीरे आचार्यांनी जनतेत समाज व धर्म सुधारण्यासाठी जनजागृती केली. पण त्यांची चळवळ व्यापक होऊ शकली नाही. प्रामुख्याने काही शहरातच "या समाजाच्या शाखा निघाल्या. त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी ही चळवळ तळागाळातल्या लोकांपर्यंत, बहुजनसमाजापर्यंत मोठ्या प्रमाणात नेता आली नाही. शिवाय या समाजाच्या कार्यकर्त्यांवर ब्रिटिश मिशनन्यांचा प्रभाव आहे अशी प्रतिकूल भावना महाराष्ट्रात निर्माण झाली होती. ती त्यांच्या कार्यात अडचण ठरली. या समाजाचे वरेच नेते व कार्यकर्ते हे राजकारणात सक्रिय भाग घेणारे होते. पण त्यांचा विचार मवाळवादी, नेमस्तवादी होता. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना फारसे दुखवत नाहीत उलट त्यांचेच ते समर्थन करतात या विचाराने समाजात त्यांना 'ब्रिटिश धार्जिणे' म्हणून विरोध झाला. त्याचा प्रतिकूल परिणाम प्रार्थना समाजावर देखील पडला. शिवाय समाजसुधारकाकडे, धर्म सुधारकाकडे वेळप्रसंगी बंड करण्याचे सामर्थ्य असावे लागते. आपण जे बोलतो ते करून दाखवले तरच समाजाचा विश्वास संपादन करता येतो. या बाबी प्रार्थना समाजाच्या कार्यावर मर्यादा ठरल्या तरीही त्यांच्यामुळे 'धर्मपरिवर्तन होऊन सामाजिक सुधारणासाठी त्यांनी एक बैठक घालून दिली. दिशा दाखवली हे त्यांचे कार्य अनन्यसाधारणच आहे.

(ड) सत्यशोधक समाज व ब्राह्मणेतर चळवळ

समाज सुधारणा व धर्म सुधारणा चळवळीत म. फुल्यांनी क्रांतिकारक मुलगामी स्वरूपाचा व दूरगामी परिणाम घडवून आणणारा विचार मांडला त्याचे परिणाम स्वरूप म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. म. फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाची सम्यक माहिती होण्यासाठी विविध सुधारणा बाबतीत त्यांनी वेळेच्या कार्याची महिती घेणे अत्यावश्यक आहे.

६७

म. जोतिबा फुले

पुणे येथे क्षत्रिय माळी कुटुंबात (इ. स. १८२७) मध्ये जन्म घेतलेल्या जोतिबा फुल्यांचा वयाच्या सातव्या वर्षी शालेय शिक्षणाचा प्रारंभ झाला. पण लागलीच त्या शिक्षणात खंडही पडला. तेराच्या वर्षी सावित्रीबाईशी विवाह झाल्यावर पुन्हा त्यांचे स्कॉटिश मिशनरी शाळेत शिक्षण सुरु झाले. खिश्चन मिशनन्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोणाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडून त्यांना प्रचलित समाजव्यवस्थेतील बहुजन समाज, स्त्रिया यांच्यावरचा अन्याय अधिकच अमानुष वाढू लागला. स्वतः त्यांना एका ब्राह्मण मित्राच्या वरातीत ब्राह्मणांच्या बरोबरीने चालल्यात्रदूल अपमानित व्हावे लागले कारण ते उच्चवर्णीय नव्हते.

समाजातील बहुजन समाज व स्त्रिया यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे निराकरण होण्यासाठी 'शिक्षण व समता' याची त्यांना नितांत गरज वाटली. त्यासाठी त्यांनी अखेरपर्यंत (इ.स. १८८९) आपले आयुष्य वेचले. याकामी त्यांच्या पत्नी सौ. सावित्रीबाईंनीही त्यांना फार मोठी कष्टपूर्वक साथ दिली.

प्रारंभिक कार्य

सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून आपल्या समाजसुधारणेची चळवळ व्यापक करण्याआधीच या चळवळीची पावले त्यांच्या प्रारंभिक कामगिरीत पडू लागली होती,

(अ) शिक्षणाची सार्वत्रिकता : पंंपरागत समाजव्यवस्थेत शिक्षण घेणे व देणे हे ब्राह्मणवर्गाचे कार्य होते. या शिक्षणाच्या बळावर त्यांना समाजातील उच्च पदे व वरचा दर्जा मिळाला होता व इतर अज्ञानी समाजाची पिळवणूक करता येत होती. म्हणून फुल्यांनी बहुजन समाज व स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी प्रचार, कृती याद्वारे कार्य केले. इ. स. १८४८ साली पुण्यास मुलींच्यासाठी शाळा काढली. १८५१ साली अस्पृश्यांसाठीही त्यांनी शाळा स्थापन केली. बहुजन समाज सुधारण्यासाठी शिक्षण हाच खरा मूलमंत्र होता याची त्यांना झालेली जाणीव त्यांनी पुढील शब्दांत सांगितली.

विद्योविना मति गेली ।

मतिविना नीती गेली ।

नीतिविना गति गेली ।

गतिविना वित्त गेले ।

वित्ताविना शूद्र खचले ।

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।

गरिबांना, शेतकऱ्यानां, शूद्रांना व स्त्रियांनाही शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी त्यांनी सतत प्रयत्न केले. समाजात प्रचार तर केलाच पण शासनाची दारेही ठोठावली. शिक्षण मिळाल्याशिवाय बहुजन समाजाचे दैन्य, दुःस्थिती व दुःख यातून सुटका होणार नाही. त्याच्या पायातील गुलामगिरीच्या बेड्या तुटून पडणार नाहीत. या विचारांची जाणीव बहुजन समाजाला देऊन त्यांचे प्रबोधन करण्यास व शिक्षण घेण्यास उत्तेजन दिले.

पुढे हंटर आयोगापुढे साक्ष देताना

(१) ज्या शेतकऱ्यांकङ्गून सारा गोळा केला जातो त्यांच्या शिक्षणासाठी या पैशाचा जास्तीतजास्त विनियोग करावा. बारा वर्षाखालील मुला-मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण द्यावे असा विचार मांडला. (२) योग्य ते प्रशिक्षण घेतलेले शेतकरी वर्गातीलच शिक्षक प्राथमिक शाळेत नेमावेत. (३) महाविद्यालयीन शिक्षण हे भारतीय व्यक्तीच्या जीवनातील गरजा भागविणारे व्यावहारिक शिक्षण असावे, असे विचार मांडले. भारतीयांच्या समाजव्यवस्थेत ज्या शिक्षणाने मूलगामी परिवर्तन घडवून आणावयाचे आहे त्यासाठी नैतिकता, सदाचार, शीलसंवर्धन, चारित्र्यसंपादन, प्रगतीची आच, मानवतावादाची ओळख, व्यवहारज्ञान इत्यादींचे

संस्कार विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वात झाले पाहिजेत. शेतकर्यांना शेतीचेही प्रगत ज्ञान दिले पाहिजे यावर त्यांचा भर होता.

(ब) स्त्रीदास्य मुक्ती म्हणजे समाजाचा उद्धार : स्मृतिकाळातच स्त्रीला शूद्र लेखून तिला विवाहशिवाय कसलाच संस्कार आवश्यक नाही असे सांगून तिला सर्व अधिकारांपासून वंचित केले होते. पण त्याचबरोबर अनेक अनिष्ट चालीरीतींच्या बेड्या स्त्रीच्या पायात पडल्या होत्या. त्या तोडण्यासाठी त्यांनी पुढील पावले उचलली.

१. स्त्री शिक्षण : खन्या अर्थने स्त्रीचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान लक्षात घेऊन स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना ज्ञानी करण्यावर त्यांनी भर दिला. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उद्धारी' असे स्त्रीचे महत्व असल्याने 'माता सुशिक्षित असेल तर सर्व कुटुंब सुशिक्षित होते.' हा स्त्री-शिक्षणातील महत्वाचा विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी मुलीसाठी शाळा काढली. या शाळेत शिकवायला स्त्री-शिक्षिका मिळत नसल्याने त्यांनी आपल्या पत्नीस म्हणजे सावित्रीबाईना शिकवले. सावित्रीबाईनी मुलींना शिकवण्याच्या कामास मोठ्या निष्ठेने वाहून घेतले. समाजातील उच्चवर्णीयांनी व पुरुषांनी सावित्रीबाईना याबद्दल टिंगल टवाळी करणे, शेण मारणे, खडे मारणे वगैरे मार्गांनी हेटाळणी करण्याचा 'पुरुषार्थ' दाखविला. पण सावित्रीबाईची निष्ठा अजिबात ढळली नाही. त्यांचे हे 'धर्मबुडवेपणाचे कार्य' आहे असा समाजातील सनातनी लोकांनी जोतिबांच्या वडिलांवर दबाव आणला. याबद्दल म. फुल्यांनी घर सोडले. पण स्त्री-शिक्षणाचे कार्य सोडले नाही. स्त्रियांना अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण देण्याच्या या कार्याबद्दल खुद इंग्रज सरकारने सरकारी मदत देऊन त्यांचा सत्कार केला.

२. विधवांचे प्रश्न : बालविवाहामुळे बालविधवांचे प्रपाण जास्त असे. त्यांच्या समस्यांच्या निराकरणास्तव त्यांचे पुनर्विवाह घडवून आणण्यावर त्यांनी भर दिला. इ. स. १८६४ मध्ये त्यांनी पुण्यात एक विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला. त्याचप्रपाणे तरुण बालविधवांचे निसर्गाधर्माला धरून चुकीचे पाऊल पडे वा बन्याच वेळा अगदी जवळचे पुरुष आप्तदेखील या बालविधवांना फसवीत. परिणामी त्यांच्यावर मातृत्व लादले जाई. यातून पुरुष नामानिराळा राही. पण स्त्रियांना मात्र बालकाची जन्मताच हत्या करणे वा स्वतः आत्महत्या करण्याशिवाय दुसरा उपायच नव्हता. त्यासाठी म. फुल्यांनी इ. स. १८६३ मध्येच आपल्या घराशेजारील बागेत भारतातील पहिले बालहत्या प्रतिबंधक गृह उघडले. अशा स्त्रियांना येथे गुप्तपणे व सुरक्षितपणे मुलांना जन्म देण्याची सोय केली. त्यांना मूल नको असले तरी त्या मुलाची उर्वरित काळजी अनाथ आश्रमात घेतली जायची. स्वतः त्यांना आपणास संतती नाही यास्तव दुसरा विवाह न करता बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलगा 'यशवंत' हा दत्तक घेतला.

बालविवाह, बहुपलीकत्व, सतीची चाल इत्यादी स्त्रीविषयक अनेक चालीरीतींचा त्यांनी परखड शब्दांत निषेध केला. पुरुषाच्या निधनानंतर पतीने 'सती' जावे असे म्हणणारा समाज पत्नीच्या निधनानंतर तिच्या पतीला 'सता' म्हणून का जाळीत नाही असा रोकडा सवाल ते भा. स. प. / ११

करीत. विधवांचे संपूर्ण केस कापून त्यांना विद्रूप करण्याच्या म्हणजे 'केशवपना' च्या प्रथेस त्यांनी विरोध दर्शविला. एवढेच नव्हे तर विधवांचे केशवपन नाभिकांनी करू नये म्हणून फुल्यांनी त्यांना संघटित केले होते.

(क) जातिभेद व अस्पृश्यता यांच्या निर्मूलनार्थ त्यांचे कार्य : वर्णव्यवस्थेतून विकसित झालेली जातिव्यवस्था व अस्पृश्यता ही एक जुनाट सामाजिक समस्या होती. शूद्रांपेक्षा जनावरांना उच्चवर्णीय अधिक चांगली वागणूक देत. या शूद्रातिशूद्रांचा, अस्पृश्यांचा खरा उद्धार होण्यासाठी प्रथम त्यांना शिक्षण देऊन त्यांना आत्मनिर्भर करण्यावर त्यांनी भर दिला. इ. स. १८५२ पध्ये त्यांनी पुण्यातील वेताळ पेठेत स्वतःच्या खचने अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. १८५३ साली 'महार, मांग इत्यादी लोकांना विज्ञान शिकवण्याकरिता 'मंडळी' या नावाची एक शैक्षणिक संस्था त्यांच्या मित्रांच्या साहाय्याने काढली. सरकारनेही यास आर्थिक मदत केली. या संस्थेने पुण्यास इ. स. १८५८ पर्यंत अस्पृश्यांकरिता तीन शाळा स्थापन केल्या. अस्पृश्यांना पाणी पिण्याकरिता आपल्या घरातील पिण्याच्या पाण्याचा हौद त्यांनी खुला केला.

(ड) शेतकऱ्यांचा उद्धार : खच्या अर्थाने शेतकरी हा समाजाचा पोशिंदा पण प्रचलित समाजव्यवस्थेत त्याता त्याच्या कष्टाचा योग्य 'तो' मोबदला मिळत नाही. त्याच्या अज्ञानाने व धर्मभिरुतेने तो सतत कर्जबाजारी होऊन भिकेला लागला आहे. यास्तव जातिव्यवस्थेचे धर्मातील कर्मकांडांचे स्तोम दूर झाले पाहिजे. यासाठी शिक्षणाने या वर्गाचा कायापालट होईल या विचाराचा पाठपुरावा त्यांनी केला. शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे महत्वाचे कारण त्यांनी 'अविद्या' हे मानले होते. 'दीनबंधू' वृत्तपत्रामधून शूद्र व गरीब शेतकऱ्यांची पिळवणूक समाजातील भट-भिक्षूक, जमीनदार, सावकार कशी करतात हे समाजाच्या नजरेस आणले. त्यामुळे पिळला जाणारा वर्ग व त्यांच्याबद्दल सहानुभूती असणारे लोक जागृत झाले. त्याच्यात जसा असंतोष निर्माण झाला. तसेच शिक्षण घेण्याची वृत्ती वाढीस लागली.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

बहुजन समाजाचा व स्त्रियांच्या उद्धारासाठी कार्याची जी चळवळ म. फुले यांनी सुरू केली होती. तिला संघटनात्मक स्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. (१८७३). बहुजन समाजाची धर्माच्या नावाखाली जी पिळवणूक होत आहे ती पिळवणूक कायपंची नष्ट करण्यासाठी बहुजन समाजाला मानवधर्म व ईश्वरभक्तीचे खरे स्वरूप जात करून देऊन त्यांना जागृत करणे, त्यांचे वैचारिक प्रबोधन घडवून आणणे, त्यांच्या न्याय्य हक्कांची जाणीव करून देऊन त्यांना सामाजिक क्रांतीसाठी क्रांतिप्रवण करण्याचा हा वैचारिक प्रयत्न होता.

ब्राह्मण वर्गाचे धर्मावरचे स्वामित्व यामुळे ब्राह्मणी वृत्ती मोकाट सुटली होती. बेबंद झाली होती. भक्त व देव यामध्ये दलाली, मध्यस्थी करणारे भट-भिक्षूक हे समाजाला जळूपमाणे शोषत होते. अशा वृत्तीचा म. फुले यांना तिटकारा होता. म. फुले यांचा झगडा ब्राह्मणांच्या विरोधात मुळीच नव्हता. उलट त्यांच्या कार्यात कितीतरी पुरोगामी विचारांचे ब्राह्मण सहभागी होते. म. फुले यांचा विरोध होता तो धर्मसत्तेच्या बळावर अज्ञ अशा समाजाची पिळवणूक करणाऱ्या

ब्राह्मण वृत्तीचा होता. एखाद्या रोग्यावर शस्त्रक्रिया करणारा डॉक्टर हा रोग्याचा शत्रू असत नाही तर रोगाचा शत्रू असतो. त्याता रोगी रोगमुक्त करायचा असतो. तसेच म. फुले यांना समाज 'ब्राह्मण' वृत्तीच्या रोगातून मुक्त करावयाचा होता व मानवतावादाचा खरा आविष्कार घडवावयाचा होता.

शिकवण — मर्हात्मा पुढे 'सत्यधर्म'

सत्यशोधक समाज हा पुढील शिकवणकीवर किंवा तत्त्वावर आधारलेला होता. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या त्यांच्या ग्रंथात त्यांच्या समाजाची शिकवण दिली आहे.

१. ईश्वर म्हणजे 'निर्मित' एकच आहे. तो सर्वव्यापी, निर्गुण, निर्विकारी आहे. सर्व मनुष्यप्राणी ही त्याची प्रिय लेकरे आहेत.

२. ईश्वराची भक्ती करण्याचा सर्वांना अधिकार असून त्यासाठी कोणत्याही भट-भिक्षूकाची, पुरोहिताची मध्यस्थ किंवा दलाल म्हणून गरज नाही.

३. व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व जन्माने ठरत नाही तर ते त्याच्या गुणाने ठरते. कोणताही व्यवसाय वा धंदा तो जर नीतीने केला तर तो कनिष्ठ ठरत नाही. तसा व्यवसाय करणाऱ्यांना कनिष्ठ समजू नये.

४. कोणतेही ग्रंथ ईश्वरणीत नाहीत. तसेच ते सर्वस्वी प्रमाण नाहीत. अशा ग्रंथांचा समाजाच्या पिळवणुकीसाठी आधार घेणे हे त्यामुळेच निंद्य आहे.

५. 'सत्यापरता धर्म नाही, सत्य हेच परब्रह्म' असून पुनर्जन्म, कर्मकांड, जप-तप, पाप-पुण्य, स्वर्ग-मोक्ष या बाबी केवळ कपोलकल्पित आहेत.

६. बंधुभाव, सदाचार, भूतदया, ज्ञान, शिक्षणाचा प्रसार या गुणांची जोपासना करावी. जातिभेद, स्त्री-पुरुष मानू नये. समाजातील अनेक वाईट प्रस्थांचा धर्माशी संबंध मानू नये तसेच समाजातील अनेक वाईट प्रथांचा धर्माशी संबंध जोडू नये.

अशाप्रकारे सत्यशोधक समाज हा नास्तिकवादी नव्हता. पण तो एकेश्वरवादी होता. ईश्वराच्या व भक्ताच्या आड येणाऱ्या मध्यस्थांविरुद्ध होता. वेद हे ईश्वरनिर्मित आहेत व ते परिपूर्ण आहेत हे या समाजाला मान्य नव्हते. बुद्धिप्रामाण्यवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य व मानवतावाद या मानवी मूल्यांना मानणारा सत्यशोधक समाजाचा भर स्वर्गप्राप्ती, मोक्षप्राप्ती यावर नव्हता, तर समाजातील दलितातील दलितदेखील दलित राहू नये. त्यास न्याय मिळावा, यावर भर होता. सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वावर शेतकऱ्यांची, शूद्रांची, स्त्रियांची सामाजिक गुलामगिरी नष्ट व्हावी ही सत्यशोधक समाजाची मागणी होती.

परिणाम

यामुळे सत्यशोधक समाज हा केवळ विशिष्ट धर्माला चिकटून न राहणारा सर्वांगीण समाजसुधारण्याची चळवळ बनला. त्यात बहुसंख्य बहुजन समाज सामावला गेला. अनेक निष्ठावंत कार्यकर्ते या समाजाला लाभले. खेड्यातील ब्राह्मणी वर्चस्वाला झुगारून दिले जाऊ लागले. अंधश्रद्धा, जातिव्यवस्था यावर हल्ले केले जाऊ लागले. सर्वसामान्यांना सत्यशोधक समाजाचे विचार लक्षात आणून देण्यासाठी सत्यशोधकी जलसे होऊ लागले. म्हणजे तमाशे,

लावण्या, सवाल-जबाब, गोंधळ, कीतने आदी परंपरागत मनोरंजनाच्या साधनांचा लोकशिक्षण देण्यासाठी 'प्रचार साधने' म्हणून उपयोग करण्यात येऊ लागला. दारूबंदी, शिक्षणाचा प्रसार, धार्मिक वर्चस्वाविरुद्ध आवाज उठवणे, शिक्षणाचा प्रसार करणे, स्त्रियांचा दर्जा उंचावणे यावर भर देण्यात येऊ लागला. महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यातून सत्यशोधक समाजाच्या शाखा जनजागृतीचे कार्य करू लागल्या. दलितांना, अन्यायाखाली भरडलेल्यांना या समाजाने आत्मविश्वास दिला, मार्ग दाखविला. धार्मिक विधी जरी करावयाचे असतील तर त्यासाठी ब्राह्मणेतर वर्णातील पुरोहित तयार केले. या समाजाचा रोख ब्राह्मणविरोधी आहे, असा चुकीचा अर्थ लावून त्यातून ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर वाद माजला, तरी यामुळे बहुजन समाजाचे अधिकच प्रबोधन झाले.

शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री-शिक्षण व स्त्री-समस्यांचे निराकरण शेतकऱ्यांचा व शूद्रांचा उद्धार यासाठी 'सामाजिक क्रांतीच्या चळवळीने जोम घेतला. पुढच्या काळात तर राजर्षी शाहू छत्रपती, कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादी अनेकांना समाजसुधारणेची प्रेरणा मिळाली.

शेतकऱ्यांप्रमाणे हाड-पैर लाभलेल्या जोतिबांनी ओबड-धोबड भाषेतून त्यांच्या वाङ्मयातून उच्चवर्णीयांच्या दांभिकतेवर रोखठोकणे कोरडे ओढले असले तरी सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीतून बहुजन समाजाची मुक्तता व्हावी याबद्दल मनात अपार करूणा असणारे जोतिबा फुले खरोखरच त्यांना समाजाने दिलेल्या 'महात्मा' या गौरवास पात्र होते.

ब्राह्मणेतर चळवळ

दक्षिण भारतात जी ब्राह्मणेतर चळवळ सुरु झाली तिचे जनकत्व म. फुल्यांनाच द्यावे लागेल. या ब्राह्मणेतर चळवळीची माहिती घेण्याआधी त्याची थोडक्यात पार्श्वभूमी पाहाणे आवश्यक आहे.

प्राचीन काळापासून जी चातुर्वर्ण व्यवस्था म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशा चार स्तरांत समाजाचे स्तरीकरण झाले त्यात ब्राह्मणाला श्रेष्ठ असे स्थान मिळाले होते. या विषमस्तर रचनेत ब्राह्मणाची निर्मिती ब्रह्माच्या मुखापासून झाली आहे असा स्वार्थपूरक आधार मांडला गेला. समाजातील सर्वच क्षेत्रात ब्राह्मणास श्रेष्ठत्व मान्य केले गेले होते. ज्ञान घेणे-देणे, पौरोहित्य करणे, धार्मिक बाबी सांभाळणे हा केवळ त्यांचाच हक्क होता. यामुळे त्याला समाजात वादातीत असे कित्येक शतके श्रेष्ठ स्थान मिळाले. याचा उपयोग कमी तर दुरुपयोगच अधिक होऊन इतर वर्णांवर तो वर्चस्व गाजवू लागला आणि हे सर्व धर्माच्या नावावर केले जात होते. 'ब्राह्मण म्हणजे ज्ञान आणि ज्ञान म्हणजे ब्राह्मण' असे समीकरण रूढ झालेल्या समाजात ब्राह्मण राजाला देखील वेठीला धरू शकत असे तर शूद्रांना देखील अस्पृश्य ठरवून त्यांना पायाखाली तुडवत असे. एकीकडे छत्रपती शिवाजी महाराजांना 'गोब्राह्मण' प्रतिपालक म्हणावयाचे तर दुसरीकडे ते शूद्र असल्याचे सांगून त्यांना वेदोक्त पद्धतीने राज्याभिषेक नाकारावयाचा. अस्पृश्यांच्या सावलीनेही विटाळ होतो म्हणणाऱ्या ब्राह्मण व्यक्ती कोणत्याही जातीच्या स्त्रीचा उपभोग घेऊ शकत असे. ब्राह्मणेतर समाजाला अज्ञ ठेवून त्यांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय,

शैक्षणिक क्षेत्रात पिळवणूक करणाऱ्या ब्राह्मण वर्गांच्या तथाकथित श्रेष्ठत्वाविरुद्ध गौतम बुद्ध, महावीरासारख्यांनी रचनात्मक विरोध केला. जातिव्यवस्था हेच ब्राह्मणवादाचे व समाजातील विषमतेचे खोरे कारण आहे यासाठी त्यांनी जातिव्यवस्थेविरोधी शिकवण दिली.

पण खन्या अर्थात वर्णव्यवस्थेवर आधात झाले ते ब्रिटिशांच्या राजवटीत एकोणिसाव्या शतकात, ब्रिटिशांच्या राजवटीत पाश्चात्य शिक्षणाने व खिंचन मिशनांच्या वक्तव्याने प्रभावीत झालेल्या सुशिक्षितांत उदारमतवादी कल्पना रुजल्या. यातूनच ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठत्वाला आव्हान देणारी व ब्राह्मणेतरांना त्यांच्या न्याय्य हक्कासाठी लढा देण्यासाठी आवाहन करणारी ब्राह्मणेतरांच्या चळवळीस उपयुक्त पाश्वर्भूमी तयार झाली.

ब्रिटिशांनी भारतीत सुरुवातीला सामाजिक धार्मिक सुधारणांना पोषक धोरण ठेवले होते. पण त्यांनी जातिव्यवस्थेबाबत जे धोरण ठेवले ते ब्राह्मणवादास खतपाणी घालणारे ठरले. मराठ्यांच्या इतिहासात शिवयुगाचा अस्त झाल्यानंतर पेशवाईच्या काळात बलिष्ठ झालेल्या ब्राह्मणवादास ब्रिटिशांनी आपल्या धोरणाचा एक भाग म्हणून बळकटी दिली. शिकणे ही ब्राह्मणांचीच मक्तेदारी होती. त्यांनी इंग्रजी शिकून ब्रिटिशांच्या प्रशासनात नोकऱ्या मिळविल्या. आधीच जमीनदार, सावकार, धर्मपंडित असलेल्या या जातीच्या लोकांनी इंग्रजी शिक्षण घेऊन पांढरपेशीय व्यवसायातही प्रवेश केला. ब्रिटिशांना आपल्या राजवटीचा गाडा चालवण्यासाठी अशा कामसू, कार्यक्षम लोकांची मदत हवी होतीच. त्यांनी आपणाशी प्रामाणिक राहावे म्हणून ब्रिटिशांनी इथंल्या सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात, हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण स्वीकारले होते. ब्रिटिशांनी भारतीयांना शिक्षण देण्याबाबत झिरपण्याचा सिद्धांताचा (आधी उच्च वर्णांना शिक्षण दिले की ते तळागाळातल्या लोकांपर्यंत झिरपत जाईल) पाठपुरावा केला पण हे शिक्षण उच्च जातींनाच मिळाले. पुढे ते झिरपले नाही. त्यामुळे ब्राह्मणाचे आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील प्रभुत्व व त्यामुळे इतर जातीयांची पिळवणूक अधिकच वाढली. उदारमतवादी धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाचे पाश्चात्य शिक्षण ज्या काही ब्राह्मण नसलेल्या जातीच्या लोकांनी घेतले होते. त्यांनी बुद्धिवादी दृष्टिकोणातून या ब्राह्मणी श्रेष्ठत्वाला वा त्याचे समर्थन करणाऱ्या धर्माच्या सत्यतेबाबत प्रश्न उपस्थित करून व ब्राह्मणवादास आव्हानात्मक विरोध करायला सुरुवात केली. यात अग्रणी व क्रांतिकारी ठरले ते म. जोतीराव फुले व त्यांचा सत्यशोधक समाज !

ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेतर समाजाला शतकानुशतके कसे दास्यत्वात ठेवून पिळले आहे याचे त्यांनी सडेतोड वर्णन व विवेचन अनेक ग्रंथांतून केले. त्यांनी ब्राह्मणाखेरीज इतर जातीना म्हणजे ब्राह्मणेतरांना प्रभावित केले. त्याचप्रमाणे ‘सत्यशोधक समाजाच्या’ माध्यमातून मानवतावादी धर्माचा पुरस्कार करून सामाजिक व आर्थिक समतेची मागणी केली. ब्राह्मणेतर चळवळीची उद्दिष्टे प्राप्त करण्यासाठी ब्राह्मणेतरापुढे सत्यशोधक समाजाद्वारे फलदायी कार्यक्रम ठेवला. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे शेतकऱ्यांचे प्रबोधन करणे, स्त्री-शिक्षणाचा आग्रह धरणे या बाबीला त्यांनी मोठ्या प्रमाणात भर दिला. सत्यशोधकी जलसे, तमाशे, लावण्या, कीर्तने यांच्या माध्यमातून त्यांनी लोकशिक्षण दिले. ब्राह्मणेतरांना त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक गुलामगिरीच्या बेड्या

तोडण्याचे बळ दिले. अंधश्रद्धा अनिष्ट चालीरीतीवर टीका केली. केवळ ब्राह्मणास शिव्याशाप देण्याच्या नकारात्मक मागणी आपला संताप बाहेर पडेल पण त्यातून निःष्टी काही होणार नाही. शिक्षण हा त्यावरचा एक महत्त्वाचा उपाय आहे यावर त्यांनी जाणीवपूर्वक सक्रिय भर दिला. त्याच जातिव्यवस्थेतील विषमतेला आव्हान देण्यासाठी विधवा विवाह, स्त्रीशिक्षण, अनावश्यक धार्मिक खर्चाला फाटा, पुरोहितांकडून अज्ञाची होणारी लूटमार, ब्राह्मण पुरोहिताशिवाय सत्यशोधकी पद्धतीने विवाह व इतर धार्मिक विधीचे अयोजन इत्यार्दीवर त्यांनी भर दिला. शूद्र, अतिशूद्रामध्ये त्यांनी जागृती घडवून आणली. त्यांना संघटित केले. जातिव्यवस्थेला खतपाणी घालणाऱ्या सर्व प्रवृत्तींना, विचारांना नष्ट केले पाहिजे, धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्तता झाली पाहिजे या क्रांतिकारी विचाराचा आयुष्यभर सर्व स्तरावर पाठपुरावा केला. धर्मातील अनिष्ट चालीरीतींचा ईश्वर व भक्त यामध्ये दलाली करणाऱ्या ब्राह्मणांचा बुद्धीला न पटणाऱ्या धर्मशास्त्रांचा, जातिव्यवस्थेचा खरपूस समाचार घेत निषेध केला. ब्रिटिशांनी ब्राह्मणेतरांना देशाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात वगळण्याचे धोरण सोडून देऊन त्यांना या क्षेत्रात येण्यासाठी दरवाजे खुले करावेत अशीही मागणी केली. त्यांच्या प्रयत्नांनी महाराष्ट्रात ब्राह्मणेतरांची चळवळ चांगलीच आकारास आली. याला प्रतिक्रिया म्हणून ज्या ब्राह्मण वर्गाचे हितसंबंध धोक्यात येणार होती त्यांनी यास विरोध केला. परंपरागतवाद्यांच्या या विरोधामुळे महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवन ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाने चांगलेच ढवळून निघाले. (इथे एक गोष्ट लक्षात ठेवावी लागेल की ही ब्राह्मणेतर चळवळ ब्राह्मणांविरोधी नव्हती तर, जातिव्यवस्था व त्याआधारे फोफावलेली ब्राह्मण्यवृत्तीविरोधी होती.)

म. फुल्यांच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी, त्यांचे विचार मांडण्यासाठी अनेक कार्यकर्ते अनुयायी व नेते त्यांना लाभले. ब्राह्मणेतर जातीतील धनिक मंडळींनीही म. फुल्यांना पाठिंबा दिला. कृष्णराव भालेकर, डॉ. विश्वास रामजी घोले, डॉ. संतुजी रामजी लाड, श्री. नारायणराव लोखंडे इत्यादी सामील झाले. त्यांनी वाणीबरोबर कृतीने बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी व प्रबोधनासाठी अनेक उपक्रम राबविले. विशेषत: या चळवळीने जो शिक्षणाचा प्रसार केला. त्यामुळे ब्राह्मणेतर वर्गात सुशिक्षितांचे प्रमाण वाढले व ही चळवळ अधिक दृढमूल झाली.

म. जोतिबा फुल्यांनी ब्राह्मणेतरांची चळवळ यशस्वी होण्यासाठी इंग्रजी राज्य राहावे अशीच भूमिका घेतली होती. स्वातंत्र्यासाठी लढणारी राष्ट्रीय सभा ही ब्राह्मणांचे बुडालेले हक्क मिळविण्यासाठी आहे. बहुजन समाजाच्या समस्यांचा, समतेचा त्यांच्या पुढे विचार नाही म्हणून राष्ट्रीय सभेत सहभागी न होण्याचा त्यांनी आपल्या अनुयायांना सल्ला दिला. इकडे इंग्रजांनीही राष्ट्रवादी ब्राह्मणांनी इंग्रजांच्या पारंत्र्याविरुद्ध विचार प्रकट करायला सुरुवात केल्यावर ब्राह्मणेतरांच्या चळवळीस सहानुभूतीपर धोरण ठेवले. त्यांच्यात शिक्षण प्रसार होण्यासाठी, प्रशासनात नोकच्या देण्यासाठी पावले उचलली.

छ. शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील वर्गेरे

म. फुल्यांच्या मृत्यूनंतर ब्राह्मणेतर चळवळीस कोल्हापूरच्या छ. शाहू महाराजांचे नेतृत्व लाभले. राजाश्रय व कणखर नेता लाभल्याने ही चळवळ पुढे अधिकच जोमाने कार्यरत राहिली. राजा असूनही त्याना ब्राह्मण्यवादाची झळ सोसावी लागली होती. कोल्हापूर संस्थानचा कारभार पाहताना ब्राह्मणी नोकरशाहीचा वारंवार अडथळा होत होता. तशात महाराज हे शूद्र आहेत यास्तव त्यांच्या धार्मिक कृत्यात वेदोक्त मंत्रोच्चार करण्यास विरोध करणाऱ्या राजपुरोहितांचे वर्तनाने ते ब्राह्मणेतरवादी चळवळीचे आक्रमक नेते बनले. वेदोक्त प्रकरणामुळे संपूर्ण महाराष्ट्रात ब्राह्मणेतरांची चळवळ अधिक आग्रही व आक्रमक बनली तशी परंपरावादांनी लो. टिळकांना आपले नेते बनवून ब्राह्मणेतरांच्या चळवळीस विरोध केला. महाराष्ट्रातील पुरोहित, जगदगुरु शंकराचार्यांनीही महाराजांना विरोध केला. छ. शाहूनी ब्राह्मण्यवृत्ती मुळातून उखडून काढण्यासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न केले. सत्यशोधक समाजाची कोल्हापुरात स्थापना केली. (छ. शाहूना सत्यशोधक समाजाचे सर्वच विचार मान्य होते असे नाही. ते वेदानाही प्रमाण मानणारे होते म्हणून ते स्वतः सत्यशोधक समाजाचे नव्हते तर आर्य समाजाचे होते.) विविध ब्राह्मणेतर जातीच्या मुलांना पौराहित्य करण्याचे शिक्षण दिले. खेड्यातून व शहरातून शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार केला. कुलकण्यांची वतने जप्त केली. तर बहुजन समाजातील लोकांना शासनात उच्च पदावरच्या नोकच्या दिल्या. जातीप्रथा मोडून काढण्यासाठी त्यांनी अनेक उपक्रम हाती घेतले. डॉ. आंबेडकर सारख्याना त्यांनी मदत केली ती याच भावनेने विविध जातींसाठी त्यांनी वसतीगृहे स्थापन केली. ही त्यांची समाजसुधारक कार्ये ब्राह्मणेतरांच्या चळवळीला पोषकच होती. त्यांनी शूद्र, अतिशूद्रांना शिक्षण देऊन त्यांच्या न्याय, मानवी हक्कासाठी लढण्याचा मार्ग दाखवून दिला. ब्राह्मणेतर चळवळीच्या कार्यकर्त्यांना, त्यांच्या वृत्तपत्रांना त्यांनी आर्थिक साहाय्य दिले. ब्राह्मणेतर चळवळीनी आपल्या न्याय मागण्या वेळोवेळी ब्रिटिश दरबारी नेत्या होत्या. इ.स.१९१९ साली माँटफर्ड सुधारणा कायदा ब्रिटिशांनी भारतीयांसाठी लागू केला. त्या कायद्यानुसार कायदे कॉन्सिलात ब्राह्मणेतरांनाही प्रतिनिधी म्हणून जाण्याची सोय झाली. ब्राह्मणेतर चळवळीचे हे एक मोठे यशाच होय. १९२० साली हुबळी येथील ब्राह्मणेतर सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून बोलताना त्यांनी आपल्या राजकीय हक्काविषयी दक्ष राहण्याचा सल्ला दिला.

मद्रास प्रांतात देखील ब्राह्मणेतर चळवळ सुरु झाली होती त्याचे काही अंशी वैचारिक श्रेय व मूलस्रोत म्हणून म. फुल्यांना व त्यांच्या सत्यशोधक समाजाला द्यावे लागते. सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ एम. एन. श्रीनिवास यांनी स्पष्टच म्हटले आहे की फुल्यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्राह्मणेतर चळवळीसाठी ज्या कार्यक्रमाचा पुरस्कार केला होता. तो कार्यक्रम विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मुंबई व मद्रास प्रांतातील ब्राह्मणेतर चळवळींनी राबवला. २० डिसेंबर, १९१६ रोजी मद्रास प्रांतातील ब्राह्मणेतर चळवळींच्या नेत्यांनी आपल्या न्याय मागण्यासाठी 'ब्राह्मणेतरांचा जाहीरनामा (Non-Brahmin Manifesto) प्रसिद्ध केला. तो महात्मा फुल्यांच्या सत्यशोधक समाज व शाहूमहाराज यांनी ज्या समाज सुधारणांची मागणी केली